

Boekbesprekingen

G. Engbersen & J. De Haan (red.) (2006), **Balans en toekomst van de sociologie**. Amsterdam: Pallas Publications, 294 pp.

Net op het moment dat ik in het Vlaamse sociologische werkveld wordt losgelaten, verschijnt het boek *“Balans en toekomst van de sociologie”*. Spek voor mijn bek dus, want wat wil een jonge onderzoeker – in de startblokken van een doctoraat – nu nog meer dan een stand van zaken en (vooral) een toekomstverkenning van haar eigen vakgebied? Om maar te zeggen dat ik het boek met grote verwachtingen begon te lezen. Want ook al heeft het betrekking op onze noorderburen, ook in Vlaanderen worden discussies gevoerd over het waarom en (vooral) waarheen van de sociologische discipline.

Het boek is de schriftelijke weergave van een in 2003 georganiseerde conferentie rond “de toekomst van de sociologie”. Verschillende ‘experten’ bespraken er de stand van zaken in hun onderzoeksgebied en schetsten hun visie op de toekomst. Het boek is dus niet meer – maar ook niet minder – dan een neergeschreven versie van de verschillende gegeven presentaties. Zonder de beschouwingen van de diverse vooraanstaande Nederlandse sociologen in twijfel te willen trekken, kan ik me toch niet van de mening ontdoen dat elkeen vooral een toekomst ziet weggelegd in zijn/haar eigen onderzoeksgebied. Dit minpuntje weegt echter niet op tegen de ongemeen optimistische ondertoon doorheen het ganse boek.

Het startschot wordt gegeven door *Engbersen & De Haan*, die een uitstekend overzicht schetsen van de weg die de (Nederlandse) sociologie tot op heden heeft afgelegd. Enerzijds bespreken ze de talloze bedreigingen die haar pad kruisten (zoals de opkomst van andere disciplines, de afnemende populariteit van de sociologieopleiding in de jaren '80 en '90 en de ongunstige beeldvorming over de sociologie), terwijl anderzijds ook de constanten aandacht krijgen (zoals het theoretische en methodische pluralisme en de spanningsrelatie tussen sociologie en ‘common sense’). Tevens wordt de noodzaak van theoretische vernieuwing in vraag gesteld en worden de twee grote onderzoeksscholen (ASSR en ICS) wat van naderbij bekeken. De algemene ondertoon van dit essay is het pleidooi van de auteurs voor *“een sociologie die er toe doet: een so-*

ciologie die zich laat inspireren door wetenschapsinterne én wetenschapsexterne vragen en problemen” (p. 11). Sociologie moet zich richten op de ‘grote’ maatschappelijke onderwerpen, op maatschappelijke verschijnselen die mensen persoonlijk ervaren en tevens een invloed uitoefenen op de lokale, nationale en transnationale gemeenschappen waar ze deel van uitmaken. Bovendien moeten sociologen zich ook durven uitspreken over ‘waar het naar toe moet’. Resultaten van sociologisch onderzoek mogen zich niet beperken tot het selecte wetenschappelijke forum, maar moeten een weg vinden naar het ruimere publiek.

In het *eerste hoofdstuk* (‘Oude en nieuwe vragen voor de sociologie’), buigt *Wout Ultee* zich over de vraag of de sociologie zich kan/moet vernieuwen. Concreet belicht hij een aantal ‘klassieke’ vragen die eveneens in de hedendaagse Nederlandse sociologie van toepassing zijn: ‘ongelijkheid’ (vragen rond inkomensverschillen en onderwijs- en beroepsmobiliteit), ‘cohesie’ (vragen rond geweld en solidariteit), en ‘rationaliteit’ (vragen rond secularisering en de florerende kennissamenleving). De conclusie luidt dat klassieke sociologische vraagstukken een springplank vormen voor nieuwe, die blijven ontstaan “*zolang de dirigenten van de wetenschappen de kunst van het stellen van vragen verstaan*” (p. 25). Het uitgangspunt van *Aafke Komter*, vervolgens, is het feit dat niet zozeer de te stellen vragen van belang zijn voor de toekomst van de sociologie, maar de maatschappelijke ontwikkelingen waarop die vragen zich moeten richten. Illustraties van dergelijke ‘prangende kwesties’ zijn globalisering, immigratie, vergrijzing, geweld en terreur, moraal en zingeving.

Het *tweede hoofdstuk* bestaat uit essays, die zowel de methodische als theoretische vernieuwingen in de sociologie schetsen. Wat de theorievorming betreft, richten zowel *Raub* als *Heilbron* zich specifiek op één van de snelst groeiende en meest levendige gebieden in de hedendaagse sociologie: het terrein van de ‘economische sociologie’. Terwijl *Heilbron* de geschiedenis en toekomst van deze discipline schetst, gaat *Raub* dieper in op de sociale conditionering van economisch gedrag. Beiden onderstrepen het belang van de ‘economische sociologie’ in de toekomst, daar ze zich richt op economische processen die er niet alleen in wetenschappelijk, maar ook in maatschappelijk opzicht toe doen. *Schinkel*, vervolgens, poogt in zijn bijdrage een antwoord te formuleren op de vraag wat de regels zijn van de sociologie. Na een (nogal filosofische) omzwerving, “*door het feit dat we door de vraag naar de toekomst van de sociologie voorbij de vraag geplaatst worden of die sociologie wel een verleden en een heden heeft*” (p. 84), en het plaatsen van vraagtekens bij het kernbegrip ‘samenleving’ of ‘maatschappij’, luidt de conclusie dat het in de eerste plaats niet om een antwoord gaat, maar om de vraag zelf. “*Sociologie is pas sociologie als ze blijft vragen wat dat is*” (p. 91). De bijdragen van *Buskens* en *Snijders* zijn dan weer methodologisch van aard. *Buskens* baseert zijn pleidooi voor het belang van formele theorievorming, het uitvoeren van degelijke empirische toetsing voor ontwikkelde theorieën, en interdisciplinaire samenwerking, op

eigen onderzoek rond de vraag hoe sociale netwerken de samenwerking tussen mensen kunnen beïnvloeden. De ondertoon in *Snijders'* paper, vervolgens, is de idee dat de sociologische methodologie steeds meer recht doet aan de complexiteit van de sociale structuur. Concreet behandelt hij zaken als de noodzaak aan: multi-actor, multi-niveau en multi-moment data, de integratie van statistische en theoretische modellering, modellering van het non-respons probleem, een degelijke opleiding van 'statistische en methodologische' specialisten, etc. De paper van *Melinda Mills*, ten slotte, belicht een aantal intellectuele en structurele uitdagingen voor de toekomst van de Nederlandse sociologie. Zo pleit ze onder meer voor meer interdisciplinariteit, meer vergelijkend onderzoek en meer vrouwelijke aanwezigheid in het sociologische korps, dat tot op heden nog steeds gekenmerkt wordt door een mannelijk overwicht.

Het *derde hoofdstuk* bevat twee essays die het 'wat' en 'hoe' van het concept 'globalisering' behandelen. Concreet schetst *Nico Wilterdink* in zijn bijdrage de implicaties van processen als schaalvergroting en globalisering voor de sociologie, alsook de sociologische vernieuwingen die in dit opzicht gewenst zijn. Hij concludeert met een bespreking van een aantal thema's die de komende jaren aan belang zullen winnen, zijnde: de toenemende invloed van transnationale bewegingen, processen van culturele standaardisering en differentiatie, transnationale bindingen van migranten, etc. *Burgers*, vervolgens, waagt zich aan een ontrafeling van het paraplubegrip 'globalisering'. Hij onderscheidt drie grote aspecten: (1) de schaalvergroting van de economie, wat zich manifesteert in onder meer een toename van de internationale handel, buitenlandse investeringen en beleggingen en financiële markten; (2) de toegenomen mobiliteit van mensen over grote afstanden; en (3) het grotere geografische bereik van bepaalde cultuurpatronen en leefstijlen. Ten slotte schetst hij ook een aantal gevolgen van globalisering, zoals de grotere sociale ongelijkheid in de wereld en de rol van de staat.

Coördinatie, cohesie, samenwerking en de tegenpolen deviatie, geweld en terreur zijn de onderwerpen van het *vierde hoofdstuk*. *Völker, Flap & Mollenhorst* laten aan de hand van een empirisch voorbeeld rond de relaties die individuen in diverse settings aangaan, zien dat een 'nieuwe' sociologie absoluut overbodig is daar de analyse van de sociale condities waaronder mensen handelen nog steeds tot interessante bevindingen leidt. Tevens zien de auteurs een belangrijke uitdaging in longitudinaal netwerkonderzoek, in multilevel-methoden, en in meer interdisciplinaire samenwerking. In de heel specifieke bijdragen van *de Haan* (sociologie van geweld) en *van Tubergen* (migratiesociologie) wordt respectievelijk gepleit voor een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methoden en het relateren van macro- en microkenmerken of crosslevel-interacties.

Nieuwe en oude vormen van ongelijkheid staan centraal in het *vijfde hoofdstuk*. *De Graaf* spitst zich in zijn bijdrage eerst en vooral toe op twee 'oude' vormen van sociale ongelijkheid: opleidingsniveau en arbeidsmarktsucces.

Daarnaast gaat hij dieper in op onderzoek rond ‘nieuwe’ vormen van ongelijkheid, zoals de maatschappelijke positie van etnische minderheden in Nederland. Ook al staat het Nederlandse onderzoek naar sociale ongelijkheid er betrekkelijk goed voor, toch kan vooruitgang geboekt worden door meer aandacht te besteden aan het ‘verklaren’ in plaats van louter ‘beschrijven’. Daarnaast moet ook de contextafhankelijkheid van individueel gedrag beter worden gemodelleerd. Ten slotte moet ook de gezinssociologie meer worden betrokken bij onderzoek naar sociale ongelijkheid. Deze (en andere) aanbevelingen kan men realiseren door te investeren in levenslooponderzoek onder opeenvolgende geboortecohorten, waar de auteur dan ook vurig voor pleit. *Snel* spitst zich vervolgens toe op de vraag of etnische ongelijkheid een nieuwe vorm van ongelijkheid is, of in se niet meer is dan oude ongelijkheid in een nieuw jasje. Via een bespreking van de traditionele sociologische verklaringen voor ongelijkheid en de kritiek daarop, komt hij tot de conclusie dat het, mede door de verschillen in juridische status van migranten, wel degelijk gaat om een nieuwe *“klasse van illegale buitenstaanders, die geconfronteerd worden met oude vormen van materiële armoede, uitbuiting, overlevingscriminaliteit en directe afhankelijkheid van werkgevers, koppelbazen en familie”* (p. 196). *Van de Werfhorst*, ten slotte, pleit in zijn bijdrage voor minder slordigheid in de aansluiting tussen theorie en hypothesen. Al te vaak immers passeren meerdere theorieën de revue zonder dat de lezer weet welke theorie concreet wordt getoetst. De auteur toont, aan de hand van het thema ‘sociologie van onderwijs en de arbeidsmarkt’, vervolgens aan hoe het wél moet.

Hoofdstuk zes bevat bijdragen rond zowel identiteit, cultuur en individualisering als rond familiesociologie. *Houtman* gaat van start met een analyse van de veranderingen in de sfeer van politiek en religie. Hij bekritiseert daarbij twee uit de negentiende eeuw stammende sociologische benaderingswijzen: de klas-senbenadering van de politiek en de seculariseringstheorie, begin jaren '80 onder vuur genomen vanwege hun onvermogen de nieuwe politieke en religieuze patronen te verklaren. Na het aanraken van enkele mogelijke theoretische alternatieven, besluit hij nogal pessimistisch: *“de sociologie raakt steeds meer in zichzelf gekeerd en steeds verder verwijderd van de vraagstukken die maatschappelijk juist in het brandpunt van de belangstelling staan”* (p. 221). De Freudiaan *van den Brink* vertrekt in zijn essay van het feit dat de klassieke vragen rond ‘cultuur en identiteit’ door de moderne cultuur een andere invulling hebben gekregen. De moderne identiteit moet bijgevolg op een andere manier benaderd worden. Nieuwe thema's en tegenthema's dienen zich aan, waar de auteur gretig op ingaat. De familiesociologie, *“in Nederland sinds enkele jaren een wetenschapsgebied in wederopkomst”* (p. 232), vormt het onderwerp van de essays van *Poortman* en *Dykstra*. Deze laatste geeft aan de hand van de drie hoofdvragen van de sociologie – sociale ongelijkheid, sociale cohesie en modernisering – aan waar de familiesociologie vooral mee door moet gaan en welke thema's onderbelicht zijn gebleven (zoals de middenfase van het leven, niet-

traditionele relatievormen, invloed van beleid op familiezaken, etc.). Tot slot houdt de auteur een vurig pleidooi voor cohortestudies met een sociologische invalshoek. De bijdrage van *Poortman* vertelt ons min of meer hetzelfde, deels gebaseerd op persoonlijke reflecties tijdens haar promotieonderzoek.

Het *concluderende hoofdstuk* ten slotte, bevat bijdragen (van *Schnabel & van der Veen; Leeuw; Duyvendak; Boutellier*) omtrent de relatie sociologie-beleid. Daar het hoofdzakelijk het Nederlandse beleid betreft, is dit deel minder interessant voor Belgische sociologen, al kunnen ook wij lessen trekken uit de verschillende aanbevelingen. Vandaar deze korte bloemlezing: oriëntatie op zowel het puur wetenschappelijke forum als het forum van beleidsonderzoek als het publieke forum van het maatschappelijke debat; aansluiting van beleidssociologen bij bestaand fundamenteel onderzoek in plaats van investeren in 'eigen' theorieën; meer openbaarheid van onderzoek verricht in opdracht van de overheid; stimuleren van een pluralistische sociologiepraktijk; weg van het beleidsonderzoek van de grote getallen en naar een grotere ontvankelijkheid voor signalen in de samenleving; etc.

Geef toe: op tijd en stond een balans opmaken van de eigen discipline en daarbij de toekomst wat verkennen en aftasten, kunnen we niet anders dan toejuichen. En ook al oogt het resultaat wat fragmentarisch – door de aaneenschakeling van essays van diverse auteurs, met hun eigen interesses, eigen frustraties, eigen aandachtspunten en eigen aanbevelingen – het resultaat mag er zeker en vast wezen. Bovendien kan ik als beginnend socioloog gerust zijn: er is genoeg werk voor de boeg. Tal van 'oude' vragen en problemen (zoals ongelijkheid, identiteit, etc.) krijgen immers een nieuw jasje, nieuwe thema's (zoals globalisering, immigratie, etc.) werpen zich op en onderzoeksmethoden om de context van individueel gedrag te bestuderen (zoals netwerkanalyse, multilevel-analyse, cohortestudies) zijn in volle ontwikkeling. Anderzijds is er het toenevende belang van internationale (Engelstalige) publicaties, van interdisciplinariteit en van samenwerking met het beleid/de politiek. Met andere woorden: een gevarieerde, creatieve, maar vooral rooskleurige toekomst is verzekerd!

Charlotte Van Tuyckom
UGent, Vakgroep Sociologie

G. Franssen, F. van Loon, J. van Houtte, D. Cuypers, J. Laenens (2003) **De arbeidsgerechten in het rechtsgebied Antwerpen. Een kwantitatieve analyse van de behandelde zaken.** Antwerpen, Intersentia, 168 p.

G. Franssen, F. van Loon, J. van Houtte, D. Cuypers, J. Laenens (2005) **De arbeidsgerechten en hun lekenrechters. Een rechtssociologisch onderzoek in het rechtsgebied Antwerpen.** Antwerpen, Intersentia, 196 p.

De functie van *juge de paix* (peysregter) werd in onze gewesten officieel ingevoerd in 1795. Deze magistraat kon onder andere kennis nemen van geschillen

betreffende arbeidsovereenkomsten. Later werd deze bevoegdheid overgenomen door de werkrechtshoofden (*conseil de prud'hommes*), die paritair was samengesteld uit werkgevers en werknemers. In 1970 zagen de arbeidsrechtbanken en de arbeidshoven het licht. Deze worden voorgezeten door een beroepsmagistraat, die wordt bijgestaan door twee rechters (arbeidsrechtbank) of raadsheren (arbeidshof) in sociale zaken. De lekenrechters worden op voordracht van representatieve organisaties door de Koning benoemd als werkgever, arbeider, bediende of als zelfstandige. De rechtbanken en hoven worden paritair samengesteld. Zo wordt, bijvoorbeeld, in een geding over arbeidsovereenkomsten de beroepsmagistraat bijgestaan door een rechter-werkgever en een rechter-werknemer.

Vijftig jaar na het instellen van de arbeidsgerechten is een evaluatie van het instituut misschien wenselijk. De analyse(s) van het *Centrum voor rechtssociologie* van de Universiteit Antwerpen zouden alleszins een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het debat.

Het CRS rondde in 2003 een voorbereidende studie af van de zaken die door de arbeidsgerechten van het rechtsgebied Antwerpen (i.e. de provincies Antwerpen en Limburg) in de periode 1990-1999 werden behandeld. Hierdoor kreeg men een beeld van de aard van werkzaamheden en de werklust van de arbeidsgerechten.

In een meer recente studie (2005) worden de lekenrechters onder de loep genomen. In eerste instantie wordt een profiel geschetst. Wie zijn zij? Wat is de motivatie om het lekenrechterschap op te nemen? Vooral mannen die de leeftijd van de vijftig voorbij zijn, blijken dit ambt op te nemen. De meeste hebben een HOBU- of universitair diploma, vooral dan in de richtingen sociaalagogisch werk, rechten, criminologie en politieke en sociale wetenschappen. Hun motivatie zouden zij vooral putten uit "juridische belangstelling" (74,2%) en "een zeker sociaal bewustzijn". *Si non è vero...*

Er wordt ook nagedacht over de zeer existentiële vraag of de lekenrechters een louter decoratieve functie hebben, zoals vaak wordt beweerd. De lekenrechters blijven vrij passief tijdens de zittingen, wat onder andere te wijten is aan het feit dat zij de dossiers niet op voorhand inkijken. Zij blijken vooral tijdens de deliberaties tussen te komen en zich te beperken tot de discussie over de feiten. Kortom, hun impact op de gerechtelijke besluitvorming lijkt verwaarloosbaar. Desondanks worden in fine van de studie (p. 179 e.v.) een aantal argumenten naar voren geschoven om de status-quo te behouden. Deze overtuigen (ondergetekende) echter niet. Er zijn een aantal (tegen)argumenten om het lekenrechterschap in sociale zaken af te schaffen, c.q. te hervormen.

Een eerste bedenking betreft het feit dat de aanwezigheid van twee lekenrechters de objectiviteit van de rechtbank kan hypothekeren. Hiertegenover plaatsen de auteurs dat de corporatistische reflex van de lekenrechters zou worden uitgevlakt door de paritaire samenstelling van de rechtbank; "dit werkt immers neutraliserend, zodat multipartijdigheid optreedt" (p. 186). Hierbij wordt uit-

gegaan van de vooronderstelling dat de werkgevers- en werknemersorganisaties tegenovergestelde belangen hebben. Dit is echter niet altijd het geval. Vaak worden door werknemers- en werkgeversorganisaties akkoorden gesloten (onder andere onder de vorm van collectieve arbeidsovereenkomsten). Wanneer deze ter discussie worden gesteld, is de kans reëel dat de lekenrechters de geldigheid van het akkoord niet in twijfel zullen trekken. Indien ze dit wel doen, tackelen ze immers hun broodheer. Ook hebben wij twijfels of onpartijdig gegarandeerd is in geval van de beoordeling van een ontslag van dissidenten binnen de vakbeweging, bijvoorbeeld leden van de Partij van de Arbeid van België. Zullen in dergelijke zaken de lekenrechters zich ook onpartijdig opstellen? Zowel werkgevers als sommige centrales van de werknemersorganisaties zijn dergelijke niet controleerbare militanten immers liever kwijt.

Een belangrijk argument pro de alleen zetelende beroepsrechter betreft het feit dat deze zich niet langer kan verstoppen. Een vonnis of arrest is dan alleen zijn/haar verantwoordelijkheid. Ik illustreer dit aan de hand van een anekdote.

Toen ik op een blauwe maandag stagiair was, moest ik zaken pleiten met betrekking tot het willekeurig ontslag van arbeiders. Ondanks mijn gebrek aan ervaring (en veel bekzamere tegenstanders) kwam ik steeds als winnaar uit de bus. Dit had ik louter te danken aan de voorzitter van de desbetreffende kamer. Niet omdat ze voor mijn (toen nog jeugdige) charmes viel, maar wel omdat zij – wat algemeen geweten was – een wrok koesterde tegen vakorganisaties, waardoor zij bijna nooit een vordering ex artikel 63 Arbeidsovereenkomstenwet inwilligde. Door de aanwezigheid van een rechter-werknemer werd deze wanpraktijk echter gelegitimeerd.

Indien men de lekenrechters wil behouden, mag men dan ook minstens verwachten dat deze een “dissenting opinion” zouden mogen formuleren waardoor duidelijk wordt wie een beslissing steunt.

De aanwezigheid van lekenrechters lijkt ons alleen verantwoord wanneer dit een reële meerwaarde betekent. In geval van zeer technische geschillen (bijvoorbeeld in verband met sociale zekerheid) is hun inbreng alleszins verwaarloosbaar (p. 184). Kunnen zij dan geen rol spelen bij de interpretatie van de feiten? Twee van de auteurs, Gerrit Fransen en Jean van Houtte, menen dat dit het geval is en illustreren dit in een interview in *De Juristenkrant* (nr. 128, p. 10-11) aan de hand van een zaak in verband met pesten op het werk. De lekenrechter weet immers “hoe het er in werkelijkheid in een bedrijf aan toegaat” (sic). Persoonlijke ervaring leert evenwel dat de beroepsmagistraat bij de beoordeling van grensoverschrijdend gedrag perfect in staat is om zonder hulp van derden de situatie in te schatten. Het ontbreekt hem/haar wel aan know-how op het vlak van de psychische stoornissen. In een dergelijke materie zouden dan ook beter een psycholoog, psychiater of arts fungeren als assessor dan vertegenwoordigers van de werkgevers- of werknemersorganisaties.

Samenvattend: *wij* concluderen na lectuur van deze studie dat het lekenrechterschap in sociale zaken mag worden afgeschaft of minstens een facelift nodig heeft.

Patrick Humblet
UGent, Vakgroep Sociaal Recht

L. Sanders (red.) (2005), **Politiek voorbij de transcendentie? Over democratie en mystiek**. Kapellen: Uitgeverij Pelckmans, 222 pp.

De boekenmarkt kent tegenwoordig een hausse van boeken met filosofische beschouwingen over, voor en tegen de Verlichting. Samen met de bloei van het conservatieve discours en de antihumanistische sfeer in de Westerse wereld halen de werken die niet hoog oplopen met de uitgangspunten en gevolgen van de Verlichting de bovenhand. De meest recente ‘Socrates Wisselbeker voor het meest prikkelende Nederlandstalige filosofische boek’ ging bijvoorbeeld naar een bundel essays waarin kritiek op de Verlichtingsidealen centraal staat, namelijk *Geografie van goed en kwaad* van de Nederlandse rechtsfilosoof Andreas Kinneging. Deze auteur bestempelt zichzelf als een bekeerling die “ooit heilig geloofde in de zegeningen” van de Verlichting, maar er tegenwoordig een andere mening op nahoudt: “Met de Verlichting begint juist de ondergang van de westerse beschaving, een proces waar wij middenin staan” (Kinneging, 2005: 11-12).

Er kunnen alvast twee parallellen getrokken worden tussen de laureaat van de Wisselbeker en *Politiek voorbij de transcendentie?* Ten eerste stelt een aantal bijdragen in het laatst genoemde werk eveneens vragen bij de verworvenheden van de Verlichting. Al is het eerder op een indirecte manier, waarbij ‘de moderniteit’, ‘het liberaal-utilitaristische denken’ of ‘de individualisering’ het moet ontgelden. “Aangezien geen mens nog terug wil naar de donkere Middeleeuwen, lijkt de moderniteit al bij al toch een heuse vooruitgang in onze beschaving te hebben gebracht,” schrijft Luk Sanders, de samensteller van het boek (p. 9). De voorwaardelijke vorm van deze zin is allesbehalve toevallig. Die moderniteit gaat immers gepaard met een – in de ogen van de auteur – verfoeilijke structurele argwaan ten aanzien van transcendentie. En dit geldt a fortiori voor het politiek systeem dat uit die moderniteit voortspuit, de democratische, liberale rechtstaat.

Ten tweede werd dit boek ook ingezonden voor de ‘Socrates Wisselbeker’, maar het haalde zelfs de longlist (met twintig werken) niet. Of dit eventueel te maken heeft met een te weinig prikkelend karakter laat ik in het midden. Maar het feit dat een vierde van het boek bestaat uit een vertaalde tekst, was ongetwijfeld een nadeel bij de beoordeling. De jury houdt immers rekening met de originaliteit (geen vertalingen of herdruk) van de werken.

Die vertaling van de vijfentwintig jaar oude tekst van de Franse politieke filosoof Claude Lefort *Permanence du théologico-politique?* vormt de sleutel tot, en

het sluitstuk van dit boek. Geïnspireerd door het klassiek geworden werk van historicus Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A study in Mediaeval Political Theology* uit 1957, stelt Lefort zich de vraag in hoeverre er nog sporen te vinden zijn van politieke theologie in de moderne democratie. Hij maakt hierbij het gekende onderscheid tussen *la politique* en *le politique*. Het eerste, de politiek, staat voor het concrete, dagdagelijkse politieke reilen en zeilen. Dit is volgens Lefort het domein van de politieke en sociale wetenschappen. Het tweede, het politieke, verwijst naar het wezenlijke van de politiek, de dieperliggende maatschappelijke structuren en principes die de politiek maken tot wat ze is. Dit is het terrein van de filosofie, van de reflectie. In de (Westerse, democratische en seculiere) politiek is er een scheiding tussen kerk en staat, tussen politieke en religieuze instellingen. Maar geldt dit ook voor het politieke? Is het (christelijke) religieuze aspect niet blijven sluimeren in het politieke “op een manier dat het misschien weer aan de oppervlakte zou kunnen komen, onder klassieke of onuitgegeven vormen, wanneer conflicten maar scherp genoeg zijn om de inrichting van de staat te doen wankelen” (p. 147-148)? De rest van de teksten in het boek sluit min of meer aan bij de vragen die Lefort zich stelt. De auteurs gaan, al is het soms wat krampachtig, op zoek naar de ‘permanentie van het theologisch-politieke’ in de hedendaagse samenleving. En net als bij Lefort krijgt de lezer – gelukkig maar – geen pasklaar antwoord.

Om die zoektocht ietwat gestructureerd aan te pakken valt het boek uiteen in drie delen met telkens drie teksten. Het eerste deel buigt zich over de manier waarop politiek omgaat met identiteit. Ethicus Bart Pattyn bespreekt het identificatiebegrip en het belang van groepsidentificatie in de hedendaagse politiek. Hij laat zich hiervoor inspireren door Sigmund Freud, Jacques Lacan en Mary Douglas. Pattyn wijst erop dat de Westerse samenleving de voorbije vijftig jaar evolueerde van een positionele groepsidentificatie op basis van niet verworven eigenschappen zoals leeftijd, geslacht en afkomst naar een individualistische op basis van individuele responsabilisering en competitiviteit. Dit ‘breukmoment’ voor de samenleving vond plaats in de jaren 1970, toen naoorlogse generatie de leidinggevende posities in handen nam. Momenteel voltrekt zich echter een nieuwe evolutie. Omdat slechts weinig mensen zich succesvol kunnen identificeren met behulp van de individualistische identificatiestijl, wordt de enclavistische stijl steeds dominanter. Daarbij gaat alle aandacht naar de tegenstelling tussen enerzijds ‘wij’ en anderzijds alles wat ‘ons’ kan bedreigen. De opkomst van de enclavistische identificatiestijl verhindert redelijk overleg, gijzelt de democratie en stuurt aan op fysiek geweld, aldus Pattyn. Volgens de auteur is het huidige democratisch systeem echter blind voor het problematische karakter van deze evolutie door “het misplaatste optimisme van het liberale denkmodel” (p. 36).

De constructieve teneur van Marc Hooghe’s tekst die erop volgt, is voor de lezer een ware verademing. Politicoloog en socioloog Hooghe gaat eveneens

op zoek naar collectieve identiteiten. Hij doet dit aan de hand van Emile Durkheim en Jürgen Habermas. Van deze laatste ontleent en ontleedt Hooghe de notie ‘constitutioneel patriotisme’, waarbij grondwettelijke principes de kern vormen van het gedeelde identiteitsbesef. Het aantrekkelijke ligt volgens Hooghe in de middenpositie die Habermas bekleedt in het debat over cohesie en diversiteit. Een middenpositie tussen enerzijds het postmodernisme dat het belang van collectieve identiteiten in vraag stelt en anderzijds het communitarisme dat gemeenschappelijke identiteiten superieur acht ten aanzien van het individuele zelfbeschikkingsrecht.

De laatste tekst van dit deel werd geschreven door Vlaams minister Inge Vervotte en filosoof Piet Raes. Ook zij hebben het (deels) over identiteit en de manier waarop politiek ermee omgaat. Volgens de auteurs wint het identiteitsvraagstuk steeds meer en meer aan belang in tegenstelling tot het ‘liberaal getinte productievraagstuk’ of het ‘socialistisch getinte (her)verdelingsvraagstuk’. Vervotte en Raes suggereren dat een christen-democratische visie op democratie en burgerschap een antwoord kan bieden op dat identiteitsvraagstuk. Hoewel het niet altijd duidelijk is wat nu zo typisch christen-democratisch is (‘respect centraal stellen’, de ‘maatschappelijke instituties verdedigen’, ...), houden Vervotte en Raes alvast een pleidooi tegen het individualisme en voor een herstel van de invloed van het middenveld.

Het tweede deel van het boek wil nagaan hoe groot het ‘real’-gehalte is van de moderne politiek. Is het louter een koel en berekend machtsspel of valt er ook transcendentie in te bespeuren? Filosoof Ronald Tinnevelt komt met behulp van het werk van Martha Nussbaum tot de vaststelling dat de positie van het ‘politieke realisme’ – met het buitenlands beleid van George W. Bush als ultieme voorbeeld – onhoudbaar is. De relatie tussen politiek en moraal is daarbij een cruciaal element. Volgens Nussbaum bezit de mens immers een aantal wezenlijke transhistorische en transculturele kenmerken waardoor hij steeds poogt een goed leven te leiden en zijn menszijn te overstijgen. Hierdoor zit in politiek ook een stuk moraal vervat, namelijk de drang naar een goede samenleving. Nussbaum noemt dit streven naar excellentie een vorm van ‘interne transcendentie’.

De volgende tekst ligt in dezelfde lijn. Niet alleen het politiek realisme is onhoudbaar. Ook politieke neutraliteit is niet vol te houden. Volgens filosoof Ignaas Devisch behoort het tegenwoordig tot de ‘common sence’ dat politiek neutraal dient te zijn, gekenmerkt door wereldlijkheid en immanentie. Door te focussen op het begrip soevereiniteit tracht Devisch aan te tonen dat een neutrale, seculiere en humane (mondiale) politiek helemaal niet aan de orde is. Hij haalt hiervoor de mosterd bij Giorgio Agamben, Carl Schmitt en vooral Jean-Luc Nancy. Net als in het vorige artikel komt het Amerikaanse buitenlands beleid uitgebreid aan bod.

De laatste tekst van het tweede deel is een buitenbeentje. Filosoof Peter De Graeve schrijft ‘beschouwingen over beschouwingen over Machiavelli’, zoals

de ondertittel luidt. En hij kopieert daarbij de stijl van Machiavelli: in korte, bespiegelende paragraafjes, soms niet langer dan een paar regels. De aandacht voor Machiavelli in deze bundel kan op twee manieren verklaard worden. De eerste is te vinden in de inleiding van het boek: “Van de Florentijnse staatsfilosoof *Niccolò Machiavelli* en zijn Engelse collega *Thomas Hobbes* – die de staat zagen als een door mensenhand opgezet project – wordt al eens gezegd dat zij de eerste moderne politieke denkers waren... en weg was de transcendentie, althans van toen af is ze systematisch en structureel beginnen afbrokkelen.” (p. 9) De tweede verklaring moet worden gezocht bij de rode draad doorheen deze bundel, namelijk Claude Lefort. Die schreef immers begin jaren 1970 een indrukwekkend boek (zo’n 800 pagina’s) met als titel *Le travail de l’oeuvre Machiavel*. De Graeve overloopt in zijn bijdrage enkele gekende noties van Machiavelli zoals *verità effettuale*, *fortuna* en *virtù*. Maar ook socratische ironie, kantiaans transcendentalisme en Kantorowicz’ sacraal dubbellichaam passeren de revue.

In het derde en laatste boekdeel komt politiek met een religieuze grondslag aan bod. Het neemt meer bepaald de relatie tussen democratie en het christendom onder de loep. Filosoof en ethicus Luk Sanders poogt in zijn stuk aan te tonen dat het transcendente karakter van de joods-christelijke geloofstraditie een mogelijksvoorwaarde was voor de scheiding tussen kerk en staat en – in het verlengde daarvan – voor het ontstaan van de moderne democratie. Hij volgt daarbij de argumentatie die Jean-Jacques Rousseau ontwikkelde in het laatste hoofdstuk van zijn *Du Contrat social*, getiteld *La religion civile* (1762).

Filosoof Inigo Bocken ziet eveneens een duidelijke link tussen christendom en democratie. De scheiding tussen religie en politiek in de moderne samenleving sluit volgens Bocken niet uit dat religieuze en politieke motieven dooreen lopen. “Religie (heil) en politiek (macht) zijn dan eerder te begrijpen als twee perspectieven op de samenleving, die altijd ook elkaar betreffen,” aldus de auteur (p. 144). Meer zelfs: “(...) de katholieke kerk [heeft] goede kaarten in handen om een bijdrage te leveren aan een democratische burgerlijke samenleving, waarin juist steeds meer de nood voorop lijkt te staan aan concrete samenlevingsverbanden waarin het ‘heil’ van de mens voorop staat.” (p. 145)

Ten slotte werd, zoals reeds gesteld, de vertaling van Claude Leforts essay *Permanence du théologico-politique?* als allerlaatste tekst opgenomen. Na het lezen van *Politiek voorbij de transcendentie?* lijkt de keuze om dit essay als laatste te plaatsen enigszins verassend. Wellicht zou de opzet van het boek duidelijker zijn, mocht de lezer eerst Leforts tekst lezen en pas daarna de andere bijdragen. Het boek bewandelt immers twee paden. Enerzijds gaan een aantal artikels op zoek naar een zelden belicht aspect van democratie, namelijk de eventuele religieuze en/of transcendentie dimensie die erin vervat zit. In dit opzicht is het werk meer dan geslaagd. De lezer krijgt een aantal invalshoeken aangeboden die op z’n minst aanzetten om na te denken over de roots en de werking van ons huidig democratisch bestel. Anderzijds nemen een aantal au-

teurs een eerder normatief standpunt in, waarbij het terugdringen van de transcendentie naar de privé-sfeer en de neutrale politieke houding ten aanzien van transcendente aangelegenheden op de korrel wordt genomen. Uit de poriën van die teksten gutst een wantrouwen tegen mens, tegen de mogelijkheid om zelf ons lot in handen te nemen en rationele keuzes te maken. Daardoor wekt het boek soms de indruk meer te willen bieden dan de louter beschouwende artikels met 'kanttekeningen' bij de neutrale opstelling van de democratische politiek. Door die indruk blijft bij het lezen van dit boek een gevoel hangen alsof er niet wordt voldaan aan de opgewekte verwachtingen. Recent pleidooien voor meer humanisme of voor minder invloed van het (christelijk) religieuze of transcendente in moraal en politiek zijn er voldoende. Zo pleit rechtsfilosoof Paul Cliteur voor een heroriëntatie op het Grieks-Romeinse gedachtegoed en vooral de Griekse Verlichting om ons waardensysteem opnieuw te funderen. En volgens socioloog Frank Furedi is het noodzakelijk dat de overheid zich beduidend minder met ons privé-leven moeit en politici het antihumanisme vaarwel zeggen om opnieuw te geloven in de mogelijkheid van vooruitgang. Het zijn slechts twee voorbeelden. Maar wie dit boek ter hand neemt in de hoop op dergelijke analyses een afdoende repliek te vinden, blijft op zijn of haar honger zitten.

Wouter Blomme

UGent, Instituut voor Politieke Besluitvorming en Conflictmanagement

Referentie

Kinneging, A. (2005) *Geografie van goed en kwaad*. Utrecht: Spectrum.